

CUTIA NEAGRĂ A COMUNISMULUI: PRELIMINARII, VARIAȚIUNI ȘI FUNCȚII ALE CULTULUI LIDERULUI COMUNIST[♦]

Silviu-Gabriel LOHON*

Abstract: The communist regimes displayed, from its inception, a strong capacity towards cultic practices, in which the role of the leader assumed a central position. The totalitarian regimes of the 20th century, with their powerful leader cults, their elitist organisations and doctrines, had as their avowed aim the integration of the masses into political process as a community of believers. The success of authoritarian, highly ideologised political regimes was a product of internal crisis.

Keywords: Communist ideology, leader cult, political manipulation, Soviet propaganda

Comunismul pledează la trecut. Problema lui rămâne însă așezată în însăși esența preocupărilor noastre de azi. A discuta această problemă înseamnă a demonstra că ea este încă mutilată prin interpretări, mai vechi sau mai noi, care prezintă constituirea schemei comuniste ca pe o digresiune istorică a secolului XX.

Max Weber schița trei tipuri diferite de autoritate: *tradițională*, *legal-rațională* și *carismatică*. Sistemele totalitare ale secolului XX care au generat culturi ale personalității proprii (I. V. Stalin, Adolf Hitler, Benito Mussolini, Mao Zedong etc.) pot fi văzute ca o caracterizare a ceea ce același Weber numea „rutinizarea” autorității carismatice. Dar, în timp ce această tipologie weberiană oferă un bun punct de plecare în discutarea problematicii cultului liderului, ea este, într-un fel, și insuficientă¹. Comunismul, așadar, a căutat să se legitimeze printr-o combinație de recurs la tradiție, drept legal și carismă. Ceea

[♦] articol realizat în cadrul proiectului de cercetare **Marșul sănătății**. *Noul om comunist și cultura trupului* din cadrul programului de cercetare *Propagandă și ritual în România (1866-1989)*, coordonatori program: cercet. șt. III dr. Nicolae Mihai, cercet. șt. dr. Diana-Mihaela Păunoiu, cercet. șt. III drd. Silviu-Gabriel Lohon, derulat în cadrul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Ploșor”, Craiova, în perioada 2012-2014.

* cercetător științific III dr. în cadrul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolăescu-Ploșor” din Craiova.

¹ Teoriei lui Max Weber despre legitimitate îi putem opune „sfaturile” oferite *Principelui* de către Machiavelli în chestiunea diverselor tactici la care acesta ar trebui să recurgă pentru a câștiga „onoarea”. Vezi Niccolo Machiavelli, *Principiile*, Editura pentru literatură universală, București, 1960.

ce este unic este modul în care această căutare a legitimității a amestecat idei, evenimente, instituții cu personalități carismatice. O parte a acestei strategii a privit promovarea cultului liderului, ținând crearea unei legături între lider și receptor.

Cultul liderului și cultul individului

Comunismul stalinist a fost unul ultraautoritar și a cultivat un masiv cult al venerației în jurul figurii liderului de la Kremlin. În 25 februarie 1956, cu ocazia celui de-al XX-lea congres al P.C.U.S., Nikita Hrușciiov a abordat virulent sistemul „despotice” al lui Stalin. Prin utilizarea termenului *kultlicinost* (cult al personalității), acesta a expus modificările apărute în statutul nomenclaturii sovietice după 1934: consolidarea dictaturii personale a lui Stalin, urmată de abuzuri de putere cu caracter criminal și de o extraordinară adulare care l-a transformat pe Stalin într-o infailibilă prezență². Termenii în care Hrușciiov a declamat întreaga problematică a cultului personalității au dat seamă asupra psihologiei staliniste ca factor explicativ a ceea ce a urmat implementării acesteia, însă același Hrușciiov a legat exacerbarea despotismului stalinist de schimbările produse în structurile de putere din U.R.S.S. de la începutul anilor '30. Mai mult, noul lider moscovit își întărea discursul spunând răspicat că deciziile politice – colectivizarea forțată, spre pildă – luate după 1928 au contribuit din plin la această stare a lucrurilor. Dar același Hrușciiov a refuzat să plaseze tirania stalinistă la braț cu ideea bolșevică, cu structurile ei, cu practicile și cu psihologia acesteia. Prin urmare, el nu a oferit un excurs complet asupra factorilor politici și culturali care au constituit bazele unui astfel de sistem.

Cultul personalității este un sistem de venerare a unui lider politic, la care toți membrii unei societăți sunt așteptați să subscrie, un sistem ubicuu care e construit pentru a dăinui la nesfârșit. Așadar, el nu poate fi decât un angrenaj construit și menținut deliberat și a cărui funcție nu este alta decât aceea de a circumscrie corpul politic în jurul personalității liderului. Așa cum, în Rusia sovietică, personalitatea centrală a fost Stalin, tot așa în România Gheorghe Gheorghiu-Dej, urmat de Nicolae Ceaușescu au fost cele două personalități la care făcea trimitere conceptul de „cult” al „personalității”.

Apariția cultului liderului modern nu poate fi discutată decât legând-o de aspirațiile și metodele de organizare a regimurilor așa-zis revoluționare din secolul XX. Robert C. Tucker amintea într-o lucrare de-a sa³ de „aspectele demonice” ale politicii acestora: violența ca bază de acțiune, forța și fraudă. Pentru comuniști, prin conceptele de „luptă de clasă” sau „război de clasă”, politica a reprezentat, de fapt, o chestiune belicoasă, de conflict armat. Liderii totalitari ai secolului XX au fost descriși ca reprezentând de fapt semizeii, gangsteri, megalomani sau chiar monștri, iar regimurile pe care le-au prezidat au fost martorele

² Vezi *Raport Hrușciiov. Cu privire la cultul personalității*, trad. nouă din limba rusă de Vasile Limbide cu note de Armand Goșu în Doina Jela, Vladimir Tismăneanu (coord.), *Ungaria 1956: revolta minților și sfârșitul mitului comunist*, Curtea Veche, București, 2006.

³ Robert C. Tucker, *Filozofie și mit la Karl Marx*, Curtea Veche, București, 2011.

unor convulsii fără precedent și care, în final, au dus la declanșarea războiului mondial secund.

Cultul liderului comunist român trebuie plasat în contextul variilor strategii de legitimare a guvernării comuniste însăși. Comuniștii autohtoni nu au putut vorbi nici de *tradiție*, nici de *autoritatea legal-rațională* când au încercat să-și construiască legitimitatea, dar au căutat să convingă populația de dreptul lor și nu al altora de a governa. Ca alternativă la teoria weberiană rezumată mai sus, vom încerca schițarea unor trei variante, să le zicem suplimentare, de legitimare. Prima dintre ele se referă la *atașamentul afectiv*, deci simbolic, axat pe identificarea până la contopire, tot simbolică, a poporului cu regimul comunist, cu ideologia lui, cu instituțiile, liderii și chiar cu momentele cruciale ale istoriei partidului comunist. Cea de-a doua variantă trimite la *suportul ideologic și programatic*, și contează pe perceperea obiectivelor ideologice ale regimului și a manierelor în care acestora li s-a modificat structura în concordanță cu diversele circumstanțe ivite (cel de-al Doilea Război Mondial, Noua Constituție din 1949 sau parcursul postrăzboinic al României). În sfârșit, *dobândirea performanței politice și economice* bazată pe modelarea unei percepții publice potrivit căreia statul e capabil să satisfacă nevoile imediate ale societății și ale membrilor ei, luând în calcul diversele contexte locale sau internaționale.

Statele eșuate economic și social caută invariabil o întărire a legitimității simbolice. Acolo unde nu există consens ideologic și politic, regimul caută atașamentul simbolic prin apelul la loialitatea cetățenilor, loialitatea față de stat, față de partid și, nu în ultimul rând, față de lider. Iată particularitatea comunismului.

Liderii totalitari ai secolului XX reclamă similitudini cu vechile culte ale monarhilor sau ale liderilor religioși. Figurile venerate în secolul XX au fost învestite cu puteri aproape miraculoase, fiind considerați daruri ale providenței, salvatori ai națiunii, posedând puterea de a „curăți” țara. Ei nu au promis salvarea post mortem, ci erau preocupați de soarta muritorilor, aici și acum.

Cultul comunist și sacralizarea politicii

Încă de la început regimul comunist sovietic a afișat o puternică propensiune către ideea de cult în care rolul liderului ocupa o poziție centrală. La moartea lui V. I. Lenin, în 1924, a fost stabilită o comisie care să supravegheze „imortalizarea” memoriei acestuia. Mai mult, a fost creat un institut care să-i cerceteze creierul și s-a ridicat un mausoleu care să-i găzduiască rămășițele, transformate, eretic, într-un soi de moaște pentru diverse pelerinaje. Sloganul, de acum celebru, „Lenin a trăit, Lenin trăiește, Lenin va trăi” a întărit aspirația spre imortalizarea memoriei defunctului lider. Au existat și opozanți ai acestui proiect, Nadejda Krupskaja, soția lui Lenin, fiind unul dintre ei. Aceștia își motivau poziția prin trimitere la similitudini ale acestui proiect cu cele medievale, orientale sau asiatice, însă fără succes.

Putem conchide deci, pe urmele lui Nikolai Berdiaev⁴, că întregul comportament ideologic și forța sa culturală de influențare îi este tributara ortodoxiei de tip rusesc. Altfel spus, comuniștii au avut propriile lor pelerinaje și festivaluri, proprii profeți, apostoli, preoți și discipoli. Au dispus de scrierile lor sfinte. Au avut un panteon propriu, după cum marile parade și festivaluri au înlocuit serviciile religioase și procesiunile. Sistemul de îndoctrinare s-a bazat, așadar, pe un fals catehism și pe omilia trădată tocmai pentru că efigia lui Lenin a înlocuit icoana⁵.

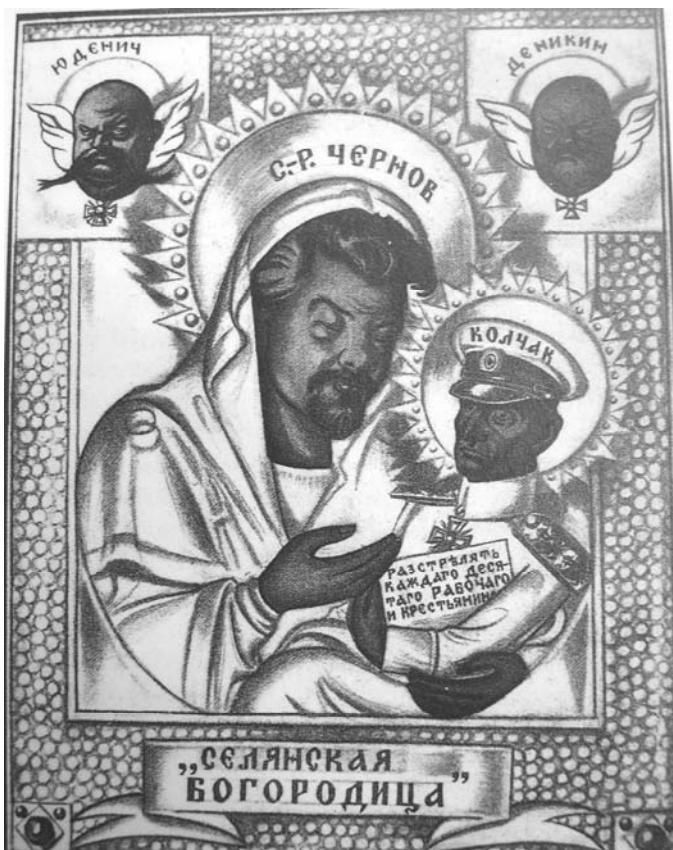

Fig.1

⁴ Nikolai Berdiaev, *Originile comunismului rus*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1998.

⁵ În acest sens, vezi fig. 1, o schiță a lui Viktor Deni, intitulată „Fecioara” de la țară. Posterul îi prezintă pe revoluționarul socialist, Viktor Cernov în chip de Maică a Domnului, iar pe amiralul alb, Kolceac, în chip de prunc. Deasupra, la stînga respectiv la dreapta, sunt postați doi „sfîni”, liderii albi Iudenici și Denikin. Kolceak ține în mâini o placuță prin care ordonă „Împușcați fiecare al zecelea țaran și muncitor”, iar lucrarea este semnată „Artistul iconar Deni”. După mărturia poetului Demian Bednii, posterul a fost reprodus la scară largă de artiștii locali din Siberia în perioada imediat post revoluționară. S-a făcut chiar o reproducere cât o ușă de mare, fiind purtată în chip de parodie a unei procesiuni religioase.

Variante ale cultului personalității

Cutul postum al lui Lenin nu a făcut altceva decât să-l legitimizeze pe succesorul acestuia, iar cultul lui Stalin, nu a fost construit, la început, decât pe așa-zisa strânsă apropiere a acestuia de Lenin. Cultul lui Stalin a devenit, ulterior, certificatul de garanție al regimului sovietic. Gândind noțiunea de marxism-leninism ca știință clară și adevărată, nu a mai fost decât un pas până la osmoza dintre adevăr și lider. Acesta posedea cele mai înalte calități pe care le poate avea cineva, ba unele aproape supranaturale: intuiție extraordinară, viziune largă asupra lumii și a lucrurilor, abilitate excepțională de a soluționa probleme și o capacitate neobișnuită în a-i inspira și mobiliza pe cei din jurul său în sensul atingerii scopurilor propuse. Dar, cu toate acestea, era Stalin a descris o prelungă și acută perioadă de adversitate de tip economic pentru majoritate cetățenilor sovietici.

Cutul lui Stalin a fost susținut și de o serie de alte culturi ale membrilor importanți ai Politburo-ului. Veaceslav Molotov, șeful guvernului (Sovnarkom), L. M. Kaganovici ca prim secretar al organizației Moscova a organizației de partid 1933-1934, apoi ca șef al comisariatului căilor ferate sau Kliment Vorșilov ca ministru al apărării, au avut propriile lor culturi. Nikolai Ejov, ca șef al N.K.V.D., 1936-1938 a văzut o înflorire a propriului cult, la fel și succesorul său, Lavrenti Beria. Kirov apoi Andrei Jdanov, ca primii secretari ai Leningradului au avut, de asemenea, culturile lor. Schema a fost extinsă și asupra secretarilor de partid din marile orașe și din republicile sovietice. Ba, mai mult, directorii marilor uzine și-au construit propriile culturi, iar la sărbătorile publice portretele lor erau purtate cu avânt de către muncitori.

Motivul central al imageriei regimului era sacrificiul, martirajul și patosul față de tovarășul căzut, o reaprindere a idealismului epocii ilegalității și a Războiului Civil. Stilul artistic stalinist a fost *realismul socialist*, straniu prin faptul că pictura aspira spre epic, în vreme ce arhitectura sa era monumentală.

Receptarea cultului

Asemenea maniere de venerare susțin nevoia psihologică a liderilor și a acoliților lor. Pentru lideri, acest sprijin este un antidot, o centură de siguranță împotriva insecurității și a incertitudinii, conferindu-le concomitent un puternic sentiment de putere, devreme ce ei sunt plasați automat în afara oricărui spațiu critic. Când vorbim de regimul comunist, opinia publică este inexistentă, iar a desena o schiță a sentimentului popular, într-un moment sau altul, este cu atât mai dificil. Populația sovietică și, în general, toate popoarele care au experimentat comunismul a fost, în cea mai mare măsură, alienată de către stat. În anii '30, Stalin nu era o figură populară. Chiar și după ce a devenit *generalissim*, cetățenii nu și-au pierdut capacitatea de a discerne între acele aspecte pe care regimul îi obliga, prin diverse forme, să le accepte și cele pe care ei le condamnau, ce-i drept, în tăcere.

Oficialii regimului, activiștii și simpatizanții au reprezentat baza de la care s-a plecat în construirea cultului personalității, anume aceia la care se referea Martov, în 1917, numindu-i „pensionari” ai „statului”. Activiștii de partid ca agenți sociali ai regimului, ca agitatori și propagandiști și ca voluntari în Războiul

Civil sau în procesul colectivizării au oferit partea cea mai consistentă de sprijin în această chestiune. În chestiunea Armatei Roșii și a CEKĂI, cele două instituții cheie ale puterii comuniste sovietice, planul era acela de a inculca un puternic sentiment de loialitate față de lider, iar în ceea ce privește clasa muncitoare și intelighenția, au existat și acolo grupuri de suporteri staliniști. Partidul bolșevic era unul tânăr în 1917, prin urmare au fost promovate în poziții de conducere, succesiv, în 1928-1931 și în 1936-1938, generații mai tinere de cadre⁶. Noua intelighenție sovietică, în special beneficiarii epurărilor, au fost declarați, așadar, drept baza socială principală a regimului.

Idea de cult își are originea și în tradiția rusească, una a autoritarismului și a unui profund etatism, cu propria sa cultură birocratică și chiar cu un tradiționalism cu rădăcini adânci în cultura populară. De asemenea, cultul personalității își găsește surse de inspirație și în puternica cultură patriarhală cu respectul ei pentru cei mai bătrâni (*starosta*) alături de o solidă etică colectivistă.

Cultul personalității a reflectat și a susținut tradiții culturale și intelectuale care au oferit o viziune simplificată asupra unei lumi în care contradicțiile erau excluse. El a oferit asigurări psihologice și emoționale, un nucleu de stabilitate și unitate într-o lume a incertitudinilor. Cultul personalității a vizat ceva mai mult decât simpla adeziune la ideea comunistă. Și-a propus să înlănțuiască emoțional comunitatea „credincioșilor”, a căutat să inducă entuziasmul și credința oarbă în lider și în regim. Ca orice ideologie, marxism-leninismul, în ciuda viziunii sale științifice asupra lumii, a fost, întâi de toate, o chestiune de credință. Iar cei care au crezut în ea vor fi cruțați de zeitatea supremă – istoria. Sau, în cuvintele lui Fidel Castro, „istoria” îi „va absolvi”.

Cultul exportat

Ocupația militară sovietică în Europa de est a fost însoțită de o apropiere simbolică a acestor teritorii prin ridicarea unor monumente memoriale care comemorau soldații sovietici căzuți pe front. Acestea listau monumentul berlinez Tiergarten, de lângă Reichstag și care dezvăluie privirii un soldat victorios alături de două tancuri T-34. Întinsul cimitir Berlin-Treptow, cu statuia sa reprezentând *patria*, și cu mormintele sale pe care sunt sculptate citate din Stalin, reprezintă cea mai mare mărturie supraviețuitoare a cultului lui Stalin din întreaga Europă. În Polonia, pe malul drept al Vistulei, monumentul Varșovia-Praga desemnează trei soldați, doi sovietici și un polonez, simbolizând „frăția de arme” a popoarelor slave. În același sens, la Cracovia, a fost construit un întreg cartier mincitoresc, Nowa Huta, presărat, și el, de astfel de monumente. Nici Budapesta nu a fost ocolită de acest import nedorit de simboluri. Astfel, un măreț memorial de război a fost construit în piața Szabadság (Piața Libertății), înlocuind unul dintre cele mai importante monumente din perioada horthystă interbelică. La solicitarea lui K. E. Vorosilov, tot la Budapesta, „Monumentul Eliberării” s-a finalizat în 1947

⁶ Sheila Fitzpatrick, *Stalin and the Making of a New Elite, 1928-1939* în *Slavic Review*, 38:3, 1979, pp. 377-402.

după design-ul artistului sovietic Alexander Gherasimov. Și tot așa monumente similare au apărut pe tot cuprinsul Europei centrale și de est.

Aceste memoriale de război compuneau „cultul” Marelui Război Patriotic ca apoteoză a triumfului sovietic asupra nazismului. În statele aflate sub ocupație sovietică ele au îndeplinit nu numai o simplă funcție de comemorare a morților sovietici, ci și una specială, de readucere aminte acestor state de sacrificiul făcut în numele „eliberării” lor de către U.R.S.S. la pachet cu problema vinovăției în colaborarea acestora cu Germania lui Hitler. Legitimitatea noilor regimuri din aceste state s-a bazat, în parte, pe „sacrificiile” făcute de U.R.S.S., acesta fiind și motivul pentru care iconoclasmul față de aceste memoriale și față de arta sovietică în ansamblul ei, au fost considerate drept sacrilegii, drept ceva de neconceput și reprobabil. Începând cu 1948, democrațiile populare din Europa răsăriteană au intrat într-un proces de sovietizare care a inclus, inevitabil, și transplantarea cultului lui Stalin aici. Liderii partidelor comuniste din aceste state au fost, la rândul lor, obligați (nu fără proprie disponibilitate, totuși!) să-și dezvolte un cult pe cont propriu. Spre exemplu, Wladislaw Gomułka, prim-secretarul partidului comunist polonez, a vorbit, după denunțul hrușciovian, despre cât de dezgustați au primit acest dictate moscovite⁷. Datorită închistării structurilor interne, chiar și partidele comuniste neobediente, au reușit să susțină un cult al liderilor lor, precum Palmiro Togliatti sau Maurice Thorez.⁸

În Europa de est majoritatea statelor a preluat aceeași schemă a cultului personalității care, între 1945-1947, a utilizat o paradigmă proprie de expunere. Apoi, după 1948, odată cu debutul războiului rece, s-a recurs la o sovietizare totală pentru ca, din 1956, în cele mai multe state, acesta să se restrângă treptat. Pe de altă parte, exportarea cultului personalității liderului comunist a făcut ca în China, Mao să invoce un statut cel puțin egal cu cel al lui Stalin, propriul său cult acumulând magnitudine odată cu Revoluția Culturală din 1966. Spectre asemănătoare au răsărit în Coreea de Nord, Vietnam care, la rândul lor, au influențat state aparținând de geografia europeană, precum România și Albania.

Internaționalizarea cultului liderului comunist nu s-a simțit nicăieri mai pregnant decât în momentul eternizării trupului post-mortem al acestuia. Și aici, Moscova a emis exemplul și a efectuat și expertizele. Mica mână de cosmeticieni funerarari responsabili de tratamentul corpului lui V. I. Lenin au „perenizat” și rămășițele unor Gheorghe Dimitrov (liderul partidului comunist bulgar), Horloogiyn Hoybalsan (dictatorul stalinist din Mongolia), Klement Gottwald (liderul partidului comunist cehoslovac), Ho Și Min (președintele nordvietnamez), Agostino Neto (liderul Republicii Populare Angola), Linden Forbes Burnham (președintele Republicii Guyana) sau Kim Il Sung (liderul Coreei de Nord)⁹.

⁷ A se consulta, pentru această chestiune, cartea lui Zbigniew K. Brzezinski, *The Soviet Block: Unity and Conflict*, Harvard University Press, 1967.

⁸ Idem.

⁹ Ilya Zbarsky, Samuel Hutchinson, *Lenin's Embalmers*, Harvill Press, 1999.

Funcțiile cultului liderului

Regimurile comuniste din U.R.S.S., Iugoslavia, Albania, China, Coreea de Nord, Vietnam sau Cuba prezintă, din acest punct de vedere, semnalmamente comune, toate ranforsate pe câteva relativ mici, militante, rebarbative și masiv ideologizate mișcări revoluționare. Ele au fost motivate de experiența politică subterană, războaie civile, partizanat războinic sau de așa-zisele lupte de eliberare națională, iar liderii acestora au fost adânc marcați de experiențele primordiale de acest tip. Ei au dirijat o autoritate din chiar miezul mișcărilor respective care, în cele mai multe cazuri, au durat decenii. Figuri ca Lenin, Stalin, Hoxa, Mao, Ho Și Min, Kim Il Sung, Castro sau Ceaușescu au fost actori istorici drapați cu aura unor lideri militari de succes în jurul cărora s-au construit cu lejeritate mituri și simbolistici abracadabrante. Aceste mișcări au acumulat putere, transformându-se pe sine în forțe de guvernământ, iar comisarii și comandantii din perioadele războaielor civile au ajuns să domine noile structuri de conducere ale partidului-stat.

Deși diferite între ele, dar interdependente, trei sunt funcțiile pe care le-a servit cultul liderului comunist. Întâi și întâi, rolul său a fost acela de a legitima puterea grupusculilor din jurul marilor lideri. Apoi, la nivel de intenție, s-a dorit a fi un mecanism de control și de dezamorsare a potențialelor conflicte izbucnite în chiar rândurile nomenclurii. În sfârșit, a fost nevoie de instituirea acestui cult pentru a păstra o distanță pașnică între elita conducătoare a partidului, executiv și restul societății.

Cultul personalității a fost crucial în gestionarea diferențelor dintre diferitele nivele ale structurii de putere. Pericolele pe care le-ar fi putut întâmpina transformările din interiorul acestora ar fi putut genera o competiție deșănțată în interiorul elitei politice respective și, mai departe, ar fi scăpat din mână controlul asupra întregii societăți. Prin urmare, cultul liderului a fost folosit pentru a obstrucționa astfel de porniri, dar și pentru a legitima ordinea politică existentă.

Această abordare sociologică a cultului liderului s-a confirmat și atunci când cultul s-a spart. Odată cu moartea lui Tito și a lui Enver Hoxha clasa conducătoare a căutat să revitalizeze postum cultul ca o metodă de unificare a dezideratelor nomenclurii cu manierele de control asupra societății ale acestora. Disoluția acestor culte, parțial din cauza eșecurilor de ordin economic, a făcut imposibilă prezervarea unei unități a nomenclurii sau a coeziunii sociale și, date fiind aceste circumstanțe, a trebuit căutată o nouă bază legitimă a autorității politice. Bunăoară, în cazul federalizării Iugoslaviei s-a recurs la naționalism, logică după care s-a produs și dezintegrarea Uniunii Sovietice în 1991. Iar țările comuniste din Europa Centrală și de Est – Polonia, Ungaria, Republica Democrată Germană, Cehoslovacia, Bulgaria și România – nu au fost altceva decât regimuri-surogat care au căutat să preia un model conceput la Moscova.

Concluzii

Regimurile comuniste ale secolului XX au descris o tentativă unică de a cosmetiza în chip carismatic instituțiile statului, ideile și personalitățile, oarecare ar fi fost ele, și de a le impune propriilor popoare venerarea politică ritualică. În

timp ce cultul lui Stalin a recurs la tradiții și predecesori, strategia generală de construire a acestuia în alte părți a fost una deliberată și calculată. Sensul în care tradiția istorică ar trebui înțeleasă este acela în care aceasta este transmisă și reînnoită de la o perioadă la alta, tocmai pentru că un cult al personalității nu poate fi explicat numai prin recursul la tradiție. Tradițiile sunt confiscate, refolosite și reinterpretate în funcție de nevoile imediate ale unei epoci sau ale alteia pentru că ele au rădăcini adânci, solide (deferența, respectul autorității și conformitatea). Acesta este și motivul pentru care dialectica aceasta a cultului liderului a însemnat, de fapt, un *quiproquo*: în timp ce liderul seducea mesele, acestea îl percepeau ca pe un bun care le aparținea. Cel mai mare dușman al cultului personalității este, însă, timpul: moartea liderilor, a generațiilor de cadre și, în definitiv, a popoarelor ca indivizi, pentru care apelul la eroism și utopie al regimurilor revoluționare a fost o realitate.

Perioada post stalinistă în U.R.S.S. și în Europa de est a recurs la tentative identice de îmbunătățire a stării materiale și a condițiilor culturale ale populației. Criza regimurilor comuniste, începând cu 1987, a început odată cu primele semne de oboseală a atașamentului simbolic prin pierderea credinței în chemarea ideologic-programatică a discursului comunist și prin atenuarea posibilității de a obține performanță. Toate acestea au constituit o serioasă criză de legitimare a acestor regimuri, astfel încât au preluat cultul lui Lenin și pe cel al lui Stalin care reflectau nostalgia unor credincioși pasionați față de o „epocă de aur” pierdută.